

De Latijnse werkwoordstijden in 3D: over authentiek interpreteren en taalbewustzijn stimuleren

Simon AERTS

Abstract

The current paper defends the existence of aspect in Latin by proposing a three-dimensional (SFL-inspired) interpretation of both aspect and tense. The traditional usage labels of the tenses can all be framed within the framework proposed in this paper. Moreover, the interpersonal meaning of perspective, similar to focalization, adds an important interpretation of many tenses and their textual surroundings. The ultimate tense choice in narratives usually depends on the most important dimension of meaning, along a certain metafunctional hierarchy. Such a multidimensional interpretation of the tenses may inspire an authentic reading experience and boost the development of pupils' cognitive and linguistic capacities.

1. INLEIDING

In de literatuur over de Latijnse werkwoordstijden bestaat nog steeds onenigheid over de grammaticale categorie die aan de basis ligt van het tijdsgebruik, en meer bepaald van het morfologische onderscheid tussen de *infectum*-stam (bv. *dele-*) en de *perfectum*-stam (bv. *delev-*). Sommigen zien ‘relatief tempus’ (RT) als die categorie, nl. ‘voortijdigheid’ voor de *perfectum*-stam en ‘gelijktijdigheid’ voor de *infectum*-stam (bv. Adema, 2019; Pinkster, 2015). Het perfectum (pf.) zou dan voortijdigheid (<) t.o.v. het spreekmoment S uitdrukken ($E < S$), het imperfectum (impf.) gelijktijdigheid (=) aan een verleden referentiepunt ($E = R < S$).¹ Dit systeem is vooral economisch, aangezien het voor alle tijden en wijzen kan gelden. Anderen houden echter vast aan een aspectuele oppositie tussen ‘perfectiviteit’ en ‘imperfectiviteit’ (bv. Haverling, 2010; Oldsjö, 2001).² Het pf. drukt daarbij een voltooide, in zijn totaliteit beschouwde stand-van-zaken (SvZ) uit, en dat mogelijk in verleden, heden of toekomst, gezien de omnitemporaliteit die in deze theorie in de morfologie herkend wordt (geen tempusmarker, bv. *delev-i*). Het impf. drukt dan een in

¹ Respectievelijk ‘E(venementmoment) vóór S(preekmoment)’ en ‘E ten tijde van een R(eferentiepunt) vóór S’. Deze notatiewijze is ontleend aan Reichenbach (1947); om die reden werd het symbool E in zulke formules hier behouden, ondanks het feit dat in deze paper daarmee elke SvZ bedoeld kan worden, d.w.z. zowel evenementen als situaties.

² Voor een volledig overzicht van de belangrijkste literatuur hieromtrent, zie Aerts (2018).

zijn verloop beschouwde SvZ uit in het verleden (tempusmarker *-a-*, bv. *dele-b-a-m*). Aspect zou echter in het Klassiek Latijn (KL) enkel nog functioneel relevant zijn in deze twee tijden: het plusquamperfectum (plqpf.), het futurum exactum en de tijden van de conjunctief werken volgens de aspectuele theorie reeds in een systeem van gelijk- en voortijdigheid (Haverling, 2010).

In deze discussie is de diachronie van het werkwoordsysteem van belang: in het Proto-Indo-Europees en het Oudgrieks speelde een dergelijke aspectuele oppositie de hoofdrol (Clackson, 2007), maar de meeste Latijnse teksten van deze periode zijn verloren gegaan. Het verdwijnen van aspect in het Latijn was alleszins een gestage ontwikkeling; het resultaat van een studie van een auteur is dan ook slechts een momentopname ervan. Daarom is het ook belangrijk om het tijdgebruik in Laatlatijnse (LL) teksten te bestuderen: als aspect in 6^e-eeuwse teksten duidelijk overleeft, kunnen we immers het ontkennen van dit overleven in het KL in vraag stellen.

Een bijkomend probleem in de vermelde studies is de definiëring van aspect. Vaak worden Slavische talen als vertrekpunt genomen, maar dit doet afbreuk aan de bredere reikwijdte van aspect over talen heen. Een definitie die de complexiteit van oude talen eer aandoet, is dus van cruciaal belang.

2. TEMPUS EN ASPECT IN 3D: MOTIVERING EN UITWERKING

Centraal in deze paper staat de vraag in welke mate aspect een meerwaarde kan bieden bij de verklaring van het tijdsgebruik. Voorbeeld (1), uit *Decem Libri Historiarum*³ van Gregorius van Tours (6^e eeuw), betreft een niet-narratieve taaluiting waarbij aspect werkzaam zou kunnen zijn op een basisniveau, nl. ‘voltooidheid’. Bisschop Briccius heeft net geprobeerd een negen maanden oude misdaad te ontkennen door aan een *infans* te vragen of hij zijn vader is. Na een miraculeuze ‘nee’ weigert Briccius verder te vragen:

- (1) Quod ad me **pertinuit**, sollicitus **fui**. (Greg. Tur. *Franc.* 2.1)

“Ik was enkel begaan in zoverre het mij **aanbelangde**.”

Het pf. *fui* ‘ik was’ kan binnen de RT-theorie niet verklaard worden. De semantiek van ‘voortijdigheid t.o.v. het spreekmoment’ (E < S) van het pf. in

³ Voor de voorbeelden in deze paper werden de edities van Krusch & Levinson (1951), Briscoe (2016) en Ogilvie (1974) geraadpleegd. Voorbeelden uit Livius waarbij relevante tekstkritische problemen bestaan, werden in deze paper niet gebruikt. Voor de tekst van Gregorius ligt dat omwille van de zeer problematische overlevering een stuk moeilijker; conclusies moeten dan ook vaak met deze nuance gemaakt worden. De vertalingen zijn geïnspireerd door Thorpe (1971), Guizot (1823) en Foster (1919; 1929). Verder is het Nederlands van mijn hand en respecteert het zo goed mogelijk de semantiek. De ind. **pf.**, **IMPF.** en **pr.** hebben zowel in het Latijn als in de vertalingen hun eigen opmaakcode. De argumentatie vertrekt altijd vanuit de gehele Latijnse tekst en haar bredere context; de keuze voor de vertalingen is voor elke individuele zin gebaseerd op de semantische impact van de aanwezige talige elementen in het Latijn.

deze theorie – een semantiek die ook uitgedrukt wordt door bv. de Engelse *present perfect* ‘I have been’ – zou impliceren dat de atelische SvZ ‘begaan zijn’ doorloopt in het heden, precies omdat er geen eindpunt (*telos*) vóór S gesteld wordt.⁴ Bovendien zou de waarde van *fui* in deze theorie eerder aansluiten bij de semantiek van het impf., omdat het ‘begaan zijn’ gelijktijdig gesteld wordt aan de eerdere vraag van Briccius aan de baby, die te infereren valt uit de voorafgaande context: “Ik was [daarnet] begaan ...” We kunnen dus concluderen dat aspect hier een belangrijke meerwaarde biedt op het basisniveau, nl. om een eindpunt op te leggen aan het atelische ‘begaan zijn’ en dus om te benadrukken dat die SvZ voltooid is vóór S.

Voorbeeld (2) illustreert dit voor het impf. Op het einde van de slag bij Cannae slaagt de vijand erin de Romeinse ruitrij te verjagen:

- (2) **Pepulerunt** tamen iam paucos superantes et labore ac uulneribus fessos. Inde **dissipati** omnes **sunt**, equosque ad fugam qui POTERANT REPETEBANT. (...) [De consul sterft tijdens hun vlucht.] Tum und<iqu>e effuse fugiunt. (Liv. 22.49.5; 22.49.12b)

“Nu **dreven** ze hen toch **op de vlucht**, toen ze met weinigen overbleven en vermoeid waren door labeur en wonden. Daarna **werden** allen **verspreid**, en ZOCHT wie IN STAAT WAS zijn paard OP ter vlucht. ... Toen vluchtten ze in chaos alle kanten op.”

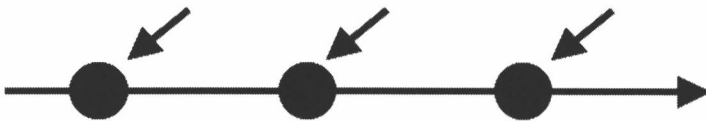
Opnieuw biedt de RT-theorie met zijn ‘gelijktijdigheid aan een verleden referentiepunt’ ($E = R < S$) niet altijd een goede verklaring: het impf. *repetebant* ‘zochten op’ moet immers gezien worden als een voorgrondhandeling, waarbij het enige onderscheid met het narratieve pf. zich op het basisniveau bevindt, nl. het feit dat ‘het opzoeken van de paarden’ onvoltooid blijft tot *fugiunt* ‘vluchtten’ (nl. te paard voor wie kon).

Aspect lijkt dus soms het verschil te kunnen maken. Het feit dat het meestal niét nodig is, zoals Pinkster terecht aanhaalt, hoeft niet te betekenen dat aspect géén rol speelt. Deze overbodigheid valt immers vaak te verklaren door de implicatie van voortijdigheid door voltooidheid bij een telische SvZ, en van gelijktijdigheid door onvoltooidheid bij een atelische SvZ.

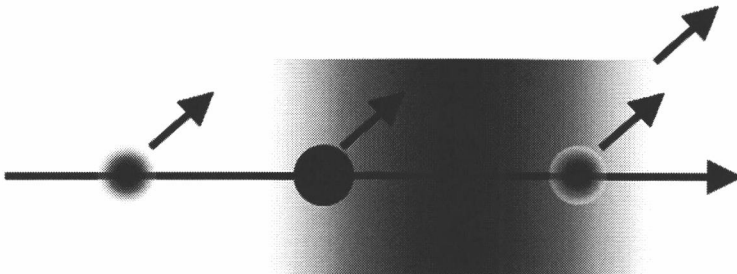
Een bijkomende reden betreft het driedimensionale betekenispotentieel van aspect. Volgens Boogaart (2004) en Coseriu (1980) moet aspect op drie niveaus beschouwd worden (zie Figuren 1 en 2), die ook gelinkt kunnen worden aan de ideationele, tekstuele en interpersoonlijke metafuncties in de Syste-

⁴ Teliciteit (< Gr. τέλος ‘doel, eindpunt’) betreft de eigenschap van een SvZ om al dan niet naar een inherent eindpunt te evolueren. Het is een *lexicale* eigenschap van de hele SvZ die door het werkwoord en haar constituenten uitgedrukt wordt, en moet derhalve los gezien worden van (grammaticaal, d.w.z. vervat in de morfologie) aspect, hoewel ze vaak interageren.

misch-Functionele Taalkunde (SFL; zie bv. Halliday & Matthiessen, 2014; Thompson, 2014). Behalve met de waarde ‘(on)voltooidheid’ op de ideationele dimensie kan aspect immers ook bijdragen tot de tekststructuur van voorgrond-achtergrond d.m.v. de tekstuele aspectuele waarde ‘view’, en tot de interactie met het publiek door de interpersoonlijke aspectuele waarde ‘viewpoint’. *View* of ‘blik’ behelst de begrippen ‘globale blik’ en ‘partiële blik’: een SvZ kan enerzijds als één, ondeelbaar geheel gepresenteerd worden (Dik, 1997) of anderzijds met partiële focus, waarbij uit een achtergrondkader enkel het gedeelte uitgelicht wordt dat overlapt met (en dus relevant is voor) een dergelijke globaal bekeken voorgrondgebeurtenis. *Viewpoint* betreft een ‘standpunt van buitenaf’ of een ‘standpunt van binnenin’: de gebeurtenissen kunnen beschouwd worden ofwel met overzicht, externe informatie of evaluatie en vanop een zekere afstand, ofwel door de ongemedieerde ervaring van een intern bewustzijn, zoals bv. een personage.

Figuur 1: Perfectiviteit in 3D: voltooidheid (volle randen), globale blik (stippen) en standpunt van buitenaf (binnenwaartse pijlen)

Figuur 2: Imperfectiviteit in 3D: onvoltooidheid (wazige randen), partiële blik (achtergrondkader) en standpunt van binnenin (uitwaartse pijlen)

In Figuur 2 wordt de (ietwat minder evidente) mogelijkheid geïllustreerd om tekstuele perfectiviteit (‘globale blik’, stip) en ideationele imperfectiviteit (‘onvoltooid’, wazige randen) te combineren in één SvZ. Het komt immers best wel eens voor dat gebeurtenissen als één, ondeelbaar geheel gepresenteerd worden, maar tegelijk vooralsnog onvoltooid blijven (cf. *repetebant* in voorbeeld (2)).⁵

⁵ Tijdens de bespreking van verdere voorbeelden in deze paper zal voor een illustratie van de aspectuele categorieën soms verwezen worden naar deze figuren.

Ook tempus kan op de drie semantische niveaus van SFL werkzaam zijn (Bache, 2008). Als we voor het Latijn m.a.w. de RT-theorie ook een betere kans willen geven, moeten we tempus op een gelijkaardige manier beschrijven als aspect. Op het ideationele niveau geeft tempus dan de werkelijkheid een chronologische structuur: het draagt bij tot de situering van een SvZ (E) in de tijd in relatie tot het spreekmoment (S). Voor het pf. geldt dan normaal gezien voortijdigheid aan het spreekmoment zelf ($E < S$), voor het impf. gelijktijdigheid aan een verleden referentiepunt ($E = R < S$); Pinksters interpretatie van het impf. zorgt er op die manier voor dat in Comries (1985) termen het Latijnse impf. erg veel weg heeft van een absoluut-relatieve tijd, net zoals het plqpf. ($E < R < S$), terwijl het pf. zoals het praesens (pr.; $E = S$) een absolute tijd genoemd zou worden.

Dit onderscheid zorgt op het tekstuele niveau van de categorie tempus voor een status van onafhankelijke voorgrond (pf. en pr.) of secundaire achtergrond (impf. en plqpf.). De situering in het verleden t.o.v. het spreekmoment S is op dit niveau van ondergeschikt belang voor dergelijke narratieve tijden, omdat voor een SvZ in een verhaal per definitie geldt dat hij verleden is. Derhalve kan een verteller variëren tussen het pf. en pr. als voorgrondtijd, waarbij het verschil op dit niveau is dat het pf. noodzakelijkerwijze een iconische sequentie van gebeurtenissen uitdrukt ($E_y > E_x$),⁶ terwijl het pr. die iconiciteit niet vereist ($E > E$).

Op het interpersoonlijke niveau van tempus, ten slotte, wordt met het pf. een uitgangspunt in het spreekmoment ('vertelwereld') gekozen ($E < S$), vanwaar teruggekeken wordt op de verhaalwereld ('vertelde wereld'). Met het impf. kan soms een identificatie uitgelokt worden met een personage, dat de positie van het verleden referentiepunt (R) inneemt in de formule ' $E = R$ '. Het (historisch) pr. zorgt dan weer vaak voor een temporele illusie van nabijheid ($E = S$), waarmee verteller en publiek zich samen in de verhaalwereld wanen als zogenaamde 'virtuele ooggetuigen'.

3. VERANKERING IN DE TRADITIE

Uiteraard zijn veel van deze gebruikswijzen van de tijden al vaker aangehaald in de literatuur. Voor een overzicht van deze 'traditionele labels' verwijs ik naar Adema (2019), Chauserie-Laprée (1969), Kühner & Stegmann (1912), Mellet (1988), Menge et al. (2012) en Pinkster (2015). Met enkele voorbeelden zal hieronder aangetoond worden hoe al deze reeds erkende gebruikswijzen van de narratieve tijden ondergebracht kunnen worden binnen de ideationele en tekstuele dimensies in ons kader.

⁶ Lees als "elke nieuwe voorgrondgebeurtenis (E_y) in de tekst vindt in de verhaalwereld plaats na (>) de vorige (E_x)." Zie ook Mellet et al. (1994, p. 83).

Voor het **pf.** komt een label als ‘narratief perfectum’ vaak voor. Het betreft een absolute verleden tijd (ideationeel tempus: $E < S$) en een voorgrondhandeling in iconische sequentie (tekstueel tempus: $E_y > E_x$) die voltooid is en als ondeelbaar geheel (‘globale blik’) wordt voorgesteld:

- (3) Haec eos agentes prius turba fugientium ciuium, deinde hostes **oppressere**; consulem ignorantes quis esset **obruere** telis, Lentulum in<ter> tumultum **abripuit** equus. (Liv. 22.49.12a)

“Terwijl [de consul en Lentulus] deze woorden uitwisselden, **overwel digde** eerst een massa vluchtende Romeinen, vervolgens de vijand hen. De consul, niet wetende wie hij was, **bedolven** ze met projectielen, een paard **ontrukte** Lentulus in het tumult.”

Soms wordt in een narratieve tekst het **pf.** echter op een andere wijze gebruikt, zoals in voorbeelden (4) en (5):

- (4) ..., ut supra **diximus**, (voorbeelden *legio*)

“..., zoals ik eerder **gezegd heb**, ...”

- (5) Tricesimo tertio vero ordinationis suae anno oritur contra eum lamentabilis causa pro crimine. Nam mulier, ad quam cubicularii eius vestimenta DEFEREBANT ad abluendum, quae sub specie religionis erat veste mutata, **concepit** et **peperit**. Qua de re **surrexit** omnis populus Toronorum in ira, et totum crimen super episcopum referunt, volentes eum unanimiter lapidare. (Greg. Tur. *Franc.* 2.1)

“In het 33^e jaar na zijn wijding, ontstond er een beklagenswaardige klacht tegen [Brixtius]. Want een vrouw aan wie zijn dienaren GEWOONLIJK zijn kleren GAVEN om te wassen, en die zelf omwille van religieuze overwegingen haar lekenkledij opgegeven had, **was zwanger geworden** en **bevallen**. Omwille van dit nieuws **was** de hele bevolking van Tours woedend **in opstand gekomen** and schreven ze de volledige schuld toe aan hun bisschop, met de unanieme wens om hem te stenigen.”

In voorbeeld (4) verwijst *diximus* ‘ik heb gezegd’ naar een handeling die in S belang heeft (zgn. *current relevance*). Dit gebruik van het **pf.** wordt vaak ‘*pf. praesens*’ genoemd: de SvZ is met nadruk voortijdig aan (en krijgt daarom een sterk belang in) een situatie die in het heden van kracht is (ideationeel tempus: $E < R = S$) en moet gelinkt worden aan de handeling van het schrijven eerder dan aan de rest van de narratieve tijdslijn (tekstueel tempus: $E < S$). Voor dit gebruik van het **pf.** is duidelijk de ideationele tempuswaarde het meest ‘saillant’.

In voorbeeld (5) wordt de narratieve voorgrond gedragen door de praesensvormen *oritur* ‘ontstond’ en *referunt* ‘schreven toe’ als alternatief voor het narratief pf. Interessant is dat het pf. wél gebruikt wordt voor de gebeurtenissen ingeleid door *nam* ‘want’: *concepit* ‘was zwanger geworden’, *peperit* ‘was bevallen’ en *surrexit* ‘was in opstand gekomen’ beschrijven in deze passage een achtergrond van voortijdige gebeurtenissen die het ontstaan van het tumult kaderen, net zoals een plqpf. vaak doet.⁷ Aan dit gebruik van het pf. kunnen we dus ook de temporele waarden van het plqpf. toekennen, nl. ‘E < R < S’ en ‘E < R’.

Het IMPF. wordt in verhalen doorgaans gebruikt voor de gelijktijdige, secundaire, onvoltooide en partieel beschouwde achtergrond:

- (6) *Consules satis exploratis itineribus sequentes Poenum, ut uentum ad Cannas est et in conspectu Poenum HABEBANT, bina castra communiunt, eodem ferme interuallo quo ad Gereonium sicut ante copiis diuisis. Aufidus amnis, utrisque castris adfluens, aditum aquatoribus ex sua cuiusque opportunitate haud sine certamine DABAT; ex minoribus tamen castris, quae posita trans Aufidum erant, liberius AQUABANTUR Romani, quia ripa ulterior nullum HABEBAT hostium praesidium. (Liv. 22.44.1-3)*

“Toen de consuls, in achtereenvolgende van Hannibal nadat de wegen voldoende verkend waren, tot in Cannae **gekomen waren** en Hannibal in hun zicht HADDEN, bouwden ze twee kampen op bijna dezelfde afstand van elkaar als in Gereonium, en net zoals voorheen met verdeelde troepen. De Ofanto, die langs beide kampen stroomde, BOOD toegang aan waterdragers dankzij haar ideale locatie (voor eenieder) – maar niét zonder slag of stoot. Toch HAALDEN de Romeinen uit het kleinere kamp, dat aan de overkant van de Ofanto was gelegen, vrijelijker WATER, omdat die oever geen garnizoen van vijanden HAD.”

De situaties in het impf. in deze passage kunnen allemaal als ‘gelijktijdige achtergrond’ gelabeld worden: zo is de SvZ *in conspectu Poenum habebant* ‘ze hadden de Puniër in [hun] zicht’ bv. (a) niet voltooid op het moment in de verhaalwereld dat de bouw van de kampen van start ging (ideationeel aspect, cf. de wazige randen in Figuur 2), (b) de partieel bekeken achtergrond, die zich uitstrekt vóór en na diezelfde *communiunt* en er derhalve een verklaring voor biedt (tekstueel aspect, cf. het achtergrondkader in Figuur 2), (c) gelijktijdig, als SvZ in een *ut temporale*-zin, aan een verleden R in de hoofdzin, nl. op-

⁷ Het perfectum werd met deze semantiek in het KL al vaak gebruikt in bijzinnen, zoals in de gekende constructie met *postquam* maar ook vaak met *ut/ubi temporale*. Later steeg de frequentie van dit gebruik ook significant in hoofdzinnen (zie Kiss 1982). Aspect is hier van ondergeschikt belang.

nieuw *communiunt* (ideationeel tempus: $E = R < S$), en (d) secundaire gelijktijdige achtergrond aan *communiunt* (tekstueel tempus: $E = R$). Dat er weinig significante individuele contributies worden gedaan door deze vier aspecto-temporele dimensies, is heel normaal; het gaat hier dan ook om hét standaardgebruik van het impf.⁸

Het impf. kan echter ook voorkomen als absolute verleden tijd (ideationeel tempus: $E < S$) die een handeling op de tijdslijn presenteert (tekstueel tempus: $E > E$; globale blik), maar wél als onvoltooid weergeeft. *Repetebant* in voorbeeld (2) illustreert het gebruik van zo'n 'voortdurende verleden gebeurtenis.'

4. INNOVATIE: PERSPECTIEF

De belangrijkste meerwaarde van een SFL-kader voor de interpretatie van de verhalende tijden bevindt zich echter op het interpersoonlijke niveau. Bij alledaags taalgebruik staan zender en ontvanger rechtstreeks met elkaar in contact, maar bij geschreven teksten niet: hier wordt op dit niveau de uitnodiging verstrekt om een perspectief in te nemen t.a.v. het vertelde. Dit 'perspectief' kan volgens onze hypothese vijf waarden aannemen, waarbij tempus en aspect samenwerken in zoverre zij gerealiseerd worden door de morfologie. Uiteraard moeten we bij gebrek aan moedertaalsprekers van het Latijn vertrouwen op objectieve argumenten om deze latente variabele te annoteren, eerder dan op onze intuïtie, die immers ingegeven wordt door onze opleiding; we moeten beseffen dat die laatste gebaseerd zou kunnen zijn op onvolledige kennis van een 2000 jaar oude linguïstische realiteit. Aanwijzingen in de cotext⁹ kunnen onze interpretatie rechtvaardigen.¹⁰

De keuze voor een perspectief is altijd een gemarkeerde keuze. De auteur kan ook interpersoonlijke overwegingen op de achtergrond laten ('neutraal perspectief'), waarbij de werkwoordstijd bepaald wordt door overwegingen op de andere niveaus (cf. het 'gewone' narratief perfectum in voorbeeld (3)).

⁸ Voor de SvZ *communiunt* werd de variabele ideationeel aspect geannoteerd met 'NA' (*no answer*), aangezien wij als niet-moedertaalsprekers van het Latijn niet kunnen inschatten of de bouw van het kamp op dit moment in de verhaalwereld al voltooid werd. We moeten daarom voor deze variabele van deze SvZ toegeven dat we geen beslissing kunnen maken, zodat de statistische analyse nadien niet door zo'n onzekerheid beïnvloed wordt. Voor tekstueel aspect en ideationeel en tekstueel tempus is er hier geen verschil met het narratief perfectum (zie voorbeeld 3). Voor de (interpersoonlijke) reden voor het historisch praesens in dit voorbeeld, zie Hoofdstuk 4.5. Voor de SvZ (*ut*) *uentum est* 'toen er aangekomen was', zie noot 7.

⁹ In SFL wordt een onderscheid gemaakt tussen 'context', d.w.z. de werkelijke, socio-culturele situatie waarin de taaluiting plaatsvindt, en 'cotext', d.w.z. de tekstuele omgeving (Thompson, 2014, p. 217).

¹⁰ De theorievorming over deze 'cotextuele aanwijzingen' is gebaseerd op Anderson & Keenan (1985), McIntyre (2006) en Stockwell (2002); de meerwaarde voor de annotatie van perspectief in Latijnse verhalen werd reeds aangetoond in Aerts (2019a.). Deze 'cotextuele aanwijzingen' zijn vaak variabelen van zo'n aard dat zij (a) een tweetal tegengestelde waarden omvatten, en (b) helemaal niet altijd van belang zijn. O.a. in kortere zinnen hoeft een 'negatieve' waarde van zulke aanwijzingen niets te betekenen: de vraag of bv. woorden van een personage in directe dan wel indirecte rede worden weergegeven, is slechts relevant wanneer er überhaupt woorden weer te geven zijn. Bovendien is zo'n afwezigheid van een cotextuele aanwijzing vaak even relevant (zie Hoofdstuk 4.4).

4.1. *Extern perspectief*

Wanneer echter de cotext bepaalde aanwijzingen bevat die een externe blik op het vertelde suggereren, kunnen we besluiten dat de werkwoordstijd op het interpersoonlijke niveau mee bepaald wordt. Dergelijke aanwijzingen zijn bijvoorbeeld (a) evaluatieve woordenschat die de mening van de verteller aanduidt (bv. *merito* ‘terecht’); (b) manipulatie van de chronologie, waarbij de verteller door zijn ‘kennis achteraf’ de anders gewoonlijk iconische volgorde van de gebeurtenissen op de tijdslijn doorheen kan halen; (c) distale deixis, d.w.z. woorden die het onderscheid tussen vertelwereld en vertelde wereld bevestigen (bv. *eo anno* ‘in dat jaar’, *ibi* ‘daar’); en (d) het gebruik van het actueel pr. of de conj. pf. (bv. *fuert funerata*¹¹ ‘ze is begraven’ in voorbeeld (7)) om naar het heden te verwijzen. Kortom, in het externe perspectief krijgen we duidelijk mediëring:¹²

- (7) *Eo anno beatissima Radegundis ab hoc mundo migravit. Quae magnum planctum in monasterio, quem constituerat, dereliquit. Fuique et ego praesens ad eam sepiliendam. Obiit autem mense sexto, tertia decima die mensis, sepulta post triduum. Quae autem ibi ipsa die virtutes apparuerunt, vel qualiter fuert funerata, in libro Miraculorum plenius scribere studui.* (Greg. Tur. *Franc.* 9.2)

“In dat jaar **verliet** de meest zalige Radegundis deze wereld. Ze **liet** grote rouw **achter** in het klooster dat ze had gesticht. Ook ik **was** aanwezig bij haar begrafenis. Ze **is** op 13 augustus **gestorven** en **is** drie dagen later **begraven**. In mijn *Boek der Wonderen* **heb ik geijverd** om uitgebreider te beschrijven de wonderen die daar die dag **zijn verschenen** en op welke manier ze *is begraven*.”

Bemerk het consequente gebruik van het **pf.** in deze passage: deze tijd leent zicht met zijn interpersoonlijke waarden van ‘uitgangspunt in het heden’ (E < S) en ‘standpunt van buitenaf’, beide verankerd in de morfologie van het pf., immers zeer goed tot dit perspectief.

4.2. *Intern perspectief*

Aan het andere eind van het interpersoonlijke spectrum bevindt zich het interne perspectief, waarbij het publiek het gevoel krijgt de verhaalwereld waar

¹¹ Voor een verkennende kwantitatieve en kwalitatieve beschrijving van dergelijke morfologische innovaties in het LL tijdsysteem, zie Aerts (te verschijnen).

¹² Het externe perspectief dat hier beschreven wordt, is dan ook zeer gelijkaardig aan de ‘report mode’ van o.a. Adema (2019). Onze beschrijving van deze leeservaring onderscheidt zich ervan vooral in methodologie, door een expliciete focus op lexicogrammatica en door de verhouding tot de andere perspectieven in het systeemnetwerk van interpersoonlijke betekenissen.

te nemen via de ervaring van een personage. Alle aanwijzingen die bij het externe perspectief een mediëring door de verteller suggereren, zijn hier ondenkbaar. Een *conditio sine qua non* is echter dat het personage ‘gegeven’¹³ is in de voorafgaande cotext. We verwachten (a) beschrijvende woorden, die inspelen op de zintuigen (bv. *radiare* ‘stralen’); (b) gebeurtenissen met grote impact op de *psyche* van de personages (bv. *pavor* ‘angst’); (c) verwijzingen naar de personages die ons focaal centrum uitmaken d.m.v. voornaamwoorden (‘pronominalisatie’); (d) proximale deixis, d.w.z. woorden die een assimilatie suggereren tussen vertelwereld en vertelde wereld (bv. *nunc* ‘nu’, *hinc* ‘van hier’, *venire* ‘komen’); en (e) het gebruik van directe, eerder dan indirecte, rede. In voorbeeld (8) laat Gregorius een non uit Poitiers een droom navertellen aan haar zusters:

- (8) [Nam et alia puella huius monasterii visum **vidit**, quod sororibus **retulit**. POTABAT, inquit¹⁴, se iter aliquod conficere; et ERAT ei votum, ut ad fontem vivum gradiens perveniret.] Cumque viam nesciret, vir quidam se **obviam obtulit**, dicens: ‘...’ At illa gratias agens, SEQUEBATUR praecedentem. Quibus ambulantibus, **pervenerunt** ad fontem magnum, cuius aquae tamquam aurum SPLENDEBANT, herbae vero in modum diversarum gemmarum vernante luce RADIABANT. Et ait vir ad eam: ‘...’ Cumque illa avidè ex his aquis auriret, ecce ab alia parte VENIEBAT abbatissa et, denudatam puellam, **induit** eam vestem regia, quae tanta luce auroque et munilibus REFULGEBAT, ut vix possit intendi, dicente sibi abbatissa: ‘Sponsus enim tuus mittit tibi haec munera.’ (Greg. Tur. *Franc.* 6.29)

“[Want ook een andere non in dit klooster **had** een visioen **gezien**, dat ze aan haar zusters **vertelde**. Ze MEENDE, zei ze, dat ze een tocht aan het maken was; en haar doel WAS om te voet een levende bron te bereiken.] Aangezien ze de weg niet kende, **kwam** er een man haar **tegemoet**, die zei: ‘...’ Dankbaar VOLGDE ze haar gids. Terwijl ze wandelden, **kwamen** ze **aan** bij een grote bron, waarvan het water als goud SCHITTERDE en het gras STRAALDE alsof met het sprankelende licht van duizenden edelstenen. De man zei tot haar: ‘...’. En terwijl zij dorstig van het water dronk, zie! haar Overste KWAM AANGELOPEN uit de andere richting en nadat de non ontbloot was, **kleetde** ze haar in een koninklijk gewaad,

¹³ *In casu* behelst het taalkundig concept ‘givenness’ de mate waarin een personage cognitief voldoende ‘gegeven’ is bij het publiek op het moment dat ze het impf. horen (zie Gundel, 2003). Voor de perspectiefwaarde ‘intern’ moet het personage door wiens ogen we zouden kijken, duidelijk vernoemd zijn geweest (bv. met naam, als Patiens van een passief (materieel) ww. van ‘handelen’ of als *Experienter* van een (mentaal) ww. van ‘denken’, ‘voelen’, ‘waarnemen’ of ‘wensen’) aan het begin van de passage.

¹⁴ *Speech markers* als *aio* en *inquit* worden beschouwd als onvoldoende lexicaal en worden in deze paper om die reden niet besproken.

dat met zo'n helder licht en goud en juwelen SCHITTERDE dat het nauwelijks aanschouwd kon worden, terwijl de Overste tot haar sprak: 'Het is immers je echtgenoot die je deze geschenken stuurt.'

De non wordt voortdurend aangeduid met voornaamwoorden en er wordt heel wat ingespeeld op de zintuigen, o.a. door de directe rede. Door de proximale deixis wanen we ons in de schoenen van de non wanneer haar overste 'kwam aangelopen uit de andere richting'. Het impf. is voor dit perspectief de standaardtijd: de interpersoonlijke waarden in zijn morfologie zijn immers een 'identificatie met een verleden referentiepunt' ($E = R$), waarbij R de vormt aanneemt van een personage, en een 'standpunt van binnenin'. Door de specifieke temporele waarde lijken we de link met S op te geven en volledig in de geest van het personage te kruipen.¹⁵ Na de zin met *veniebat*, en dus vanaf de accusativus absolutus *denudatam puellam* 'nadat de non ontbloot was', waarbij de pronominalisatie van onze interne focalisator ophoudt en we haar dus verliezen als 'gegeven' verhaalintern personage, begint een ander perspectief (zie Hoofdstuk 4.4).¹⁶

4.3. *Scenisch camera-oogperspectief*

Het kan echter ook voorkomen dat het impf. gebruikt wordt wanneer er geen personages gegeven zijn waarmee het publiek zich had kunnen identificeren. In dat geval drukt het impf. op het interpersoonlijke niveau – in combinatie, nog steeds, met het 'standpunt van binnenin' – de temporele waarde ' $E = R < S$ ' uit, waarbij de link met S behouden wordt. De idee is dat de verteller een positie inneemt middenin de gebeurtenissen in de vertelde wereld als neutraal camera-oog (de Jong & Nünlist, 2004). Vanuit die positie zendt hij de 'beelden' door naar het publiek, dat zijn uitgangspunt in S behoudt (cf. ' $E = R$ ', Hoofdstuk 4.2). De leeservaring is gelijkaardig, maar de ervaring is ditmaal die van een neutraal bewustzijn dat ook kan evalueren, zij het enkel op basis van verhaalinterne informatie. De afwezigheid van zowel verhaalexterne informatie als alle tekenen van overzicht over tijd en ruimte, is dus ook een voorwaarde voor dit perspectief (zie noot 10).

¹⁵ Het pf. van *pervenerunt* kan verklaard worden door een nadruk van de verteller (*in casu*, de non) op 'voltooiing', nl. het einde van een (moeizame?) tocht. Deze nadruk overstijgt dus de overweging van het interne perspectief voor de tijdskeuze (zie ook Hoofdstuk 5). Voor het pf. van *se obviam obtulit* biedt het huidige framework geen overtuigende verklaring. Een nadruk op voltooiing is opnieuw mogelijk, maar lijkt hier onvoldoende sterk om het pf. te kiezen i.p.v. het impf. Mogelijk kan dit datapunt dus een tegenargument zijn voor het overleven van ons systeem in de taal van Gregorius van Tours, al kan het ook gewoon om een lapsus van diezelfde gaan.

¹⁶ De tijdswissel SvZ *induit* 'zij bekleedde' (pr. of pf.) versterkt de indruk van een perspectiefwissel. Omwille van de directe rede en de descriptieve woordenschat, lijkt het (historisch) pr. hier bedoeld te zijn. Bovendien is de waarde voor voltooiing 'NA' (zie noot 17): de woorden van de Overste op het einde van de passage kunnen perfect het aankleden begeleiden.

- (9) *Clamore sublato procursum ab auxiliis et pugna leuibus primum armis commissa; deinde equitum Gallorum Hispanorumque laeuum cornu cum dextro Romano **concurrit**, minime equestris more pugnae; frontibus enim aduersis concurrendum ERAT, quia nullo circa ad euagandum relicto spatio hinc amnis hinc peditum acies CLAUDEBANT. In directum utrimque nitentes, stantibus ac confertis postremo turba equis uir uirum amplexus DETRAHEBAT equo. (Liv. 22.47.1-3)*

“Met opgeheven geschreeuw was het vooruitstormen door de hulp-troepen en eerst het gevecht tussen de lichtbewapende troepen begonnen. Vervolgens **stormden** de linkerflank van de Gallische en Spaanse ruitelij en de rechterflank van de Romeinen op elkaar af, helemaal niet op de wijze van een ruitergevecht. Ze MOESTEN immers frontaal op elkaar afstormen, waardoor – nadat er geen ruimte was gelaten om rondom te manoeuvreren – hier de rivier, hier de infanterielinie(s) hen INSLOTEN. Nadat ze in een rechte lijn in beide richtingen vooruitgegaan waren, en toen de paarden ten slotte stil en opeengepakt in de massa stonden, TROK de ene man de andere man, vastgegrepen, VAN zijn paard.”

In deze passage krijgen we een evaluatie van het gevecht als ‘helemaal niet op de wijze van een ruitergevecht’, gevolgd door een verklaring. Voor beide evaluaties is niet per se externe kennis nodig: de verteller lijkt ze hier te geven vanuit zijn ‘standpunt van binnenin’. Dat ‘standpunt’ lijkt ook letterlijk tussen de soldaten te zijn: *hinc amnis hinc peditum acies* ‘langs hier de rivier, langs hier de infanterielinie(s)’ suggereert het links-en-rechts zwenken van het camera-oog. Op het einde is vooral de zin met *detrahebat equo* ‘trok van zijn paard’ erg descriptief en daardoor ook illustratief voor de verwachte associatie tussen het impf. en dit perspectief.

4.4. *Immersioneel ooggetuigeperspectief*

Laten we ten slotte het interpersoonlijke potentieel van het historisch *pr.* bekijken. Wat tempus betreft, hebben we een ‘temporele illusie van nabijheid’ (E = S), waarbij we als publiek het gevoel krijgen in de vertelde wereld ‘gezo-gen’ te worden als virtuele ooggetuigen (‘immersie’, zie Allan et al. 2014). Dit kan worden gecombineerd met een ‘standpunt van binnenin’: het publiek waant zich dan – in de vertelde wereld – te midden van de actie en lijkt de gebeurtenissen te ervaren zonder mediëring door de verteller. Aanwijzingen zijn in dit geval vaak (a) descriptieve woordenschat; (b) proximale deixis; (c) ww. van ‘handelen’, ‘zeggen’, en ‘gebeuren’, die per definitie waarneembare ge-

beurtenissen uitdrukken (i.t.t. de ‘mentale’ processen die in het scenisch camera-oog wel nog kunnen voorkomen); (d) directe rede; en vooral (e) gehele afwezigheid van externe evaluatie en vergelijkingen met andere gebeurtenissen. Voorbeeld (10) toont aan hoe Gregorius dit perspectief gebruikt om het publiek te beïnvloeden door te *tonen*, eerder dan te *vertellen* (met commentaar), hoe schandalig de opstand in het klooster van Poitiers was. Verplaats u even in de vroegchristelijke geest van een 6^e-eeuwse bisschop:

- (10) Interea Iustina praeposita ... extincto cereo, abbatissam operit. Sed venientes cum evaginatis gladiis ac lanceis, scissa veste et paene sanctimunalium manibus laniatis, adpraehensam praepositam pro abbatissa, quia tenebrae ERANT, excussis linteaminibus, a capite soluta caesariae, detrhunt et usque basilicam sancti Helari inter manus deferunt ...; adpropinquantesque basilicae, caelo modico albiscente, ubi **cognoverunt** non esse abbatissam, mox ad monasterium redire puellam praecipunt. Revertentesque abbatissam adpraehendunt, extrahunt et in custodia iuxta sancti Helari basilicam in locum ... retrudunt, ... (Greg. Tur. *Franc.* 10.15)

“Intussen bedekte Justina, de prioeres, nadat de kaars uitgeblazen was, de abdis. Maar de mannen – op hen afkomend en met getrokken zwaarden en speren, nadat de kledij van de nonnen gescheurd was en hun handen bijna verscheurd waren, en nadat ze de prioeres voor de abdis genomen hadden, omdat er duisternis WAS, en nadat haar sluier afgetrokken was en haar haren losgemaakt waren van haar hoofd – trokken haar weg en brachten haar weg richting de basiliek van Sint-Hilarius temidden van een meute ...; Toen ze de basiliek naderden, en toen ze – terwijl de hemel al een beetje aan het opklaren was – **beseft hadden** dat zij de abdis niet was, bevalen ze haar om spoedig terug te keren naar het klooster. Op hun stappen terugkerend grepen ze de abdis, en ze trokken haar naar buiten en sloten haar op onder bewaking in een gebouw naast de basiliek van Sint-Hilarius.”

4.5. Gedistantieerde ooggetuigeperspectief

Het ‘standpunt van binnenin’ is echter niet de enige mogelijke aspectuele waarde die kan samenwerken met de ‘temporele illusie van nabijheid’. Het historisch pr. wordt immers doorgaans als neutraal beschouwd wat aspectualiteit betreft (Haverling, 2010, p. 474).¹⁷ Een combinatie met een ‘standpunt van buitenaf’ is dus ook mogelijk, en die resulteert in het gedistantieerde oog-

¹⁷ Zie ook de annotatie als ‘NA’ van de waarde ‘voltooidheid’ van *communiunt* in voorbeeld (6): ook voor de andere aspectuele dimensies wordt het *pr.* als neutraal beschouwd.

getuigeperspectief. Het verschil is dat er nu dus wél plaats is voor commentaar op, en overzicht over, de geobserveerde gebeurtenissen. De verteller blijft in de verhaalwereld met zijn publiek als het ware op een heuveltop of aan de zijlijn staan, vanwaar zij de gebeurtenissen tijdens hun verloop samen overschouwen (Allan, 2013). Het pr. *communiunt* ‘bouwden’ in voorbeeld (6) wordt omgeven door woorden die inspelen op de zintuigen en vergelijkingen met de voorbereiding op een eerdere veldslag. Het werkwoord *uenire* ‘komen’ duidt op een focaal centrum in de vertelde wereld, waarnaar het publiek zich verplaatst als virtuele ooggetuigen: de legioenen komen als het ware bij ons aan, daar bij Cannae. Overigens is dit voorbeeld ook een illustratie van het feit dat onze variabele ‘perspectief’ op het niveau van de SvZ werkt: *in conspectu habebant* ‘hadden in hun zicht’ lijkt eerder een overweging van de consuls te zijn (intern perspectief). Een perspectief kan dus voor elke SvZ in een tekst anders zijn, hetgeen met een concept als ‘discoursmodus’ (cf. o.a. Adema, 2019) moeilijker te verdedigen lijkt.

5. METAFUNCTIONELE HIËRARCHIE IN VERHALEN

Uit de aangehaalde voorbeelden blijkt dat sommige SvZ’en voor de variabele ‘perspectief’ een bepaalde waarde krijgen en toch niet in de werkwoordstijd voorkomen die met het perspectief in kwestie geassocieerd wordt. Dit heeft te maken met onze hypothese dat er een bepaalde hiërarchie van semantische niveaus bestaat in narratieve teksten waardoor de uiteindelijke keuze van de tijd gemotiveerd wordt. Bekijk voorbeeld (11):

- (11) deinde finitimis spectaculum iubet; quantoque apparatu tum SCIEBANT aut POTERANT, concelebrant ut rem claram exspectatamque facerent. Multi mortales **conuenere**, studio etiam uidendae nouae urbis, maxime proximi quique, Caeninenses, Crustumini, Antemnates; iam Sabinorum omnis multitudo cum liberis ac coniugibus uenit. (Liv. 1.9.7b-9a)

“Vervolgens beval hij het spektakel bij de naburige volkeren bekend te maken, en zij – met de mogelijkheden die ze toen KENDEN of KONDEN [gebruiken] – verspreidden het nieuws, om de gebeurtenis beroemd en langverwacht te maken. Vele mensen **daagden** inderdaad **op**, ook uit verlangen om de nieuwe stad te zien, vooral dan de zeer naburige volkeren, nl. de Caeninenses, Crustumini, en Antemnates. Nu **komt** ook een ganse menigte Sabijnen met hun kinderen en echtgenotes toe.”

Op het eerste niveau in de hiërarchie wordt de tijdskeuze bepaald door het onderscheid tussen voorgrond en achtergrond. Alle SvZ'en zouden dan in het (narratief) pf. staan, behalve *sciebant* 'kenden' en *poterant* 'konden', die beide achtergrondsituaties zijn. Vervolgens komt perspectief aan de beurt: de proximaal-deictische woorden *conuenire* 'samenkomen', *uenire* 'komen' en *iam*¹⁸ 'nu' suggereren, samen met de visuele descriptie en externe evaluatie,¹⁹ een gedistantieerd ooggetuigenperspectief vanaf *Multi mortales*. Vandaar onze suggestie voor de interpretatie van de tijd van *uenit* als pr., ook al kan de tijd morfologisch gezien ook pf. zijn.²⁰ Het pf. van *conuenere* 'kwamen samen' kunnen we dan weer op het ideationele niveau situeren, de derde stap in onze hiërarchie: de auteur wil immers benadrukken dat het opzet om veel mensen naar Rome te krijgen, geslaagd en dus 'voltooid' is, vandaar mijn vertaling met 'daagden op'. Ten slotte kan het pr. *iubet*, waarmee niet meteen een bepaald perspectief beoogd lijkt te worden, verklaard worden in een vierde stap in de hiërarchie, nl. een specifieke tekstuele waarde. Het 'bevelen' is weliswaar voltooid op de ideationele dimensie, maar er lijkt geanticipeerd (cf. Bentein, 2015) te worden op de goede uitvoering van het bevel, die uiting vindt in *concelebrant* 'maakten bekend', dat op zich ook weer anticipeert op de succesvolle reactie van de buurvölkeren met *conuenere* 'daagden op'. Meer onderzoek over anticipatie is nodig, maar voorlopige data lijken te bevestigen dat het pr. op een uitvoering van een bevel anticipeert, terwijl het pf. aanstuurt op het falen ervan.

6. TER CONCLUSIE: LEZEN IN 3D MET FOCUS OP TAAL

Een 3D-interpretatie van de Latijnse werkwoordstijden kan duidelijk een rijkere leeservaring bieden. Narratieve teksten worden in het onderwijs traditioneel gelezen omwille van cultuur-historische context, filosofische inzichten, poëtische vormgeving, etc. Dat is natuurlijk niet onterecht, want o.a. daarin zit de schoonheid van de klassieke studiën. Die doelen hoeven echter niet de *enige* te zijn: narratieve teksten mogen ook wel eens benaderd worden met een focus op het gebruik van een talig middel zoals de tijden om betekenisnuances over te brengen. Auteurs als Livius lenen zich perfect tot zo'n analyse, en waarom niet eens Thucydides in de les Grieks? Ondanks enkele beruchte passages zijn zijn verhalen over veld- en zeeslagen best leesbaar en vermakelijk.

¹⁸ De interpretatie van *iam* als 'nu' lijkt hier correct maar is eigenlijk vrij uitzonderlijk; vaker gaat het om een meer tekstuele functie als 'al, reeds' (zie Kroon & Risselada, 2004).

¹⁹ Nl. de verklaring voor de komst van de naburige volkeren ('om de nieuwe stad te zien').

²⁰ De mogelijkheid om op basis van dergelijke beschouwingen een uitspraak te doen over ambigue of dubieuze vormen, ook bv. in problematische tekstoverleveringen, wordt als een extra voordeel en potentiële bijdrage gezien van het kader dat hier wordt voorgesteld.

Bovendien blijkt aspect in het Oudgrieks op een gelijkaardige manier te werken (Aerts, 2014; Bentein 2015, 2016).

Een focus op tijdsgebruik zou tijdens de lectuur overigens perfect kunnen samengaan met de manier waarop partikels de tekst structureren (tekstuele metafunctie) en met de hierboven aangehaalde analyse van lexicale en deictische elementen om in meer detail de uitnodiging tot standpuntinname te ervaren (interpersoonlijke metafunctie). Bovendien zou de vraag over de voltooidheid van een SvZ leerlingen aansporen om logisch na te denken over de rol ervan in de opbouw van de verhaalwereld (ideationele metafunctie). Dergelijke leesstrategieën dragen onvermijdelijk bij tot de ontwikkeling van het talig bewustzijn (Adema & van Gils, 2017).

Dat de klassieke talen zich perfect lenen tot een dergelijke cognitieve stimulatie, is een direct gevolg van het feit dat het *dode* talen betreft. Het is een taal met teksten die traag gelezen *moeten* worden, die ons verplichten om onze cognitieve capaciteiten ten volle te benutten, waardoor de talige structuren die we eruit distilleren, veel langer blijven hangen. Dergelijke structuren betreffen niet alleen het zinsniveau, maar ook de manier waarop we tekststructuren – in welke taal dan ook – leren herkennen en produceren. Tekstuele betekenis is van onschatbare waarde in onze maatschappij, waarbij het begrijpen van teksten en het doorzien van hun structuur het verschil kan maken. Klagen we als docenten ook niet in stijgende mate over de moeilijkheid die onze leerlingen ervaren bij het creëren, of zelfs bij het interpreteren, van tekststructuren? Daarnaast kan een inzicht in de interpersoonlijke dimensie ons leren hoe we de beïnvloeding door een auteur kunnen herkennen en hoe we ermee in dialoog kunnen gaan.

Deze rijkdom legt ons onvermijdelijk enkele beperkingen op, uiteraard met de nodige aandacht voor de didactische principes. We zouden immers de details moeten beperken en geleidelijk aanbrengen naargelang het niveau van de leerlingen. Daarnaast kunnen we deze leerstof integreren in een kader “taal-middelen in 3D”, zoals bv. partikels (Kroon, 1998). Aandacht moet ook gaan naar de aanschouwelijkheid, door bv. de camerametafoor uit te buiten of door tekststructuren te schematiseren (zie Figuren 1 en 2).

In de lespraktijk zouden de teksten dan d.m.v. ‘close-reading’ benaderd worden. Aandacht zou daarbij nodig zijn voor de goede samenstelling van het corpus: auteurs verschillen immers in stijl en intenties, naargelang bv. hun betrokkenheid bij de gebeurtenissen (bv. Livius vs. Tacitus). Binnen het werk van een auteur moeten narratieve episodes bij voorkeur in hun geheel gelezen worden. Visuele en schokkende gebeurtenissen leiden tot andere verwachtingen in termen van perspectief dan droge politieke feiten. De methodologie van de 3D-analyse van de tijden werd in deze paper inleidend geïllustreerd; belangrijk hierbij is het correct bepalen van de metafunctie die de doorslag geeft

bij de keuze van de werkwoordstijd. Ten slotte zouden leerlingen als oefening bv. de tekststructuur kunnen schematiseren, de stijl en intentie van de auteur in een werkstuk bespreken, of zelfs op basis van een werkvertaling – gesteund door het didactische principe van differentiatie – de Latijnse tijd proberen te voorspellen.

BIBLIOGRAFIE

- Adema, S. M. (2019). *Tenses in Vergil's Aeneid. Narrative Style and Structure*. Leiden: Brill.
- Adema, S. M., & van Gils, L. W. (2017). *Epistularum genera multa*. A Linguistic Approach to an Instructional Use of Text Types in the Epistolary Genre. *Les études classiques*, 85 (2), 121-144.
- Aerts, S. (2014). A Systemic Functional “Three-Dimensional” Approach to Aspect in Thucydides’ *Histories* III. *Symbolae Osloenses*, 88, 2-41.
- Aerts, S. (2018). Tense, Aspect and Aktionsart in Classical Latin: Towards a New Approach. *Symbolae Osloenses*, 92, 1-43.
- Aerts, S. (te verschijnen). A Three-Dimensional, Systemic Functional Analysis of Tense Usage in Gregory of Tours’ *Historia Francorum*. *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungarica*, 59.
- Aerts, S. (2019a). Cotextual Cues for the Annotation of Perspective in Livy’s *Ab urbe condita*. *Philologia Classica*.
- Allan, R. J. (2013). History as Presence. Time, Tense and Narrative Modes in Thucydides. In A. Tsakmakis & M. Tamiolaki (eds.), *Thucydides Between History and Literature*. Berlin: De Gruyter.
- Allan, R. J., de Jong, I. J. F., & de Jonge, C. C. (2014). Homerus’ narratieve stijl: *enargeia* en immersion. *Lampas*, 47 (3), 202-223.
- Anderson, S. R., & Keenan, E. L. (1985). Deixis. In T. Shopen (ed.), *Language typology and syntactic description. Vol. 3: Grammatical categories and the lexicon* (pp. 259-308). Cambridge: UP.
- Bache, C. (2008). English tense and aspect in Halliday’s Systemic Functional Grammar: a critical appraisal and an alternative. London: Equinox.
- Bentein, K. (2015). Aspectual choice with *verba dicendi* in Herodotus’ *Histories*. *Emerita*, 83 (2), 221-245.
- Bentein, K. (2016). Aspectual Choice and the Presentation of Narrative: An Application to Herodotus’ *Histories*.” *Glotta* 92 (1): 24-55.
- Boogaart, R. J. U. (2004). Aspect and Aktionsart. In G. Booij, C. Lehmann, J. Mugdan, & S. Skopeteas (eds.), *Morphology: an international handbook on inflection and word-formation* (pp. 1165-1180). Berlin: De Gruyter.
- Briscoe, J. (2016). *Titi Livi Ab Urbe Condita, Vol. 3: Libri XXI-XXV*. Oxford: UP.
- Chausserie-Laprée, J.-P. (1969). L’expression narrative chez les historiens latins: histoire d’un style. Paris: E. de Boccard.

- Clackson, J. (2007). *Indo-European linguistics: an introduction*. Cambridge: UP.
- Comrie, B. (1985). *Tense*. Cambridge: UP.
- Coseriu, E. (1980). Aspect verbal ou aspects verbaux? Quelques questions de théorie et de méthode. In R. B. Martin & J. David (eds.), *La notion d'aspect* (pp. 13-23). Paris: Librairie Klincksieck.
- de Jong, I. J. F., & Nünlist, R. (2004). From bird's eye view to close-up: The standpoint of the narrator in the Homeric epics. In A. Bierl, A. Schmitt, & A. Willi (eds.), *Antike Literatur in neuer Deutung* (pp. 63-83). Leipzig: Saur.
- Dik, S. C. (1997). *The Theory of functional grammar. Part 1: The structure of the clause*. (2nd edition). Berlin: De Gruyter.
- Foster, B. O. (1919). *Livy. History of Rome, Volume I: Books 1-2*. Harvard: UP.
- Foster, B. O. (1929). *History of Rome, Volume V: Books 21-22*. Harvard: UP.
- Guizot, M. (1823). Collection des mémoires relatifs à l'histoire de France, depuis la fondation de la monarchie française jusqu'au 13e siècle. Paris: J.-L.-J. Brière.
- Halliday, M. A. K., & Matthiessen, C. M. I. M. (2014). *Halliday's introduction to Functional Grammar* (4th edition). Milton Park, Abingdon, Oxon: Routledge.
- Haverling, G. V. M. (2010). Actionality, tense, and viewpoint. In P. Baldi & P. Cuzzolin (eds.), *New perspectives on historical Latin syntax. Vol. 2: Constituent syntax: adverbial phrases, adverbs, mood, tense* (pp. 277-523). Berlin: De Gruyter.
- Kiss, S. (1982). Tendances évolutives de la syntaxe verbale en latin tardif. Debrecen: Kossuth Lajos Tudományegyetem.
- Kroon, C. H. M. (1998). A framework for the description of Latin discourse markers. *Journal of Pragmatics*, 30 (2), 205-223.
- Kroon, C. H.M., & Risselada, R. (2004). *Iamque dies infanda aderat*. Time management, historiografie en de geschiedenis van een narratieve techniek. *Lampas*, 37 (3), 191-202.
- Krusch, B., and W. Levison (eds.). (1951). *Gregorii Episcopi Turonensis. Libri Historiarum X*. MGH *Scriptores Rerum Merovingicarum*, 1.1. Hannover: Impensis Bibliopolii Hahniani.
- Kühner, R., & Stegmann, C. (1912). *Ausführliche Grammatik der Lateinischen Sprache, II: Satzlehre* (2nd edition, Vol. 1). Hannover: Hahnsche Buchhandlung.
- McIntyre, D. (2006). Point of view in plays: a cognitive stylistic approach to viewpoint in drama and other text-types. Amsterdam: John Benjamins.
- Mellet, S. (1988). L'imparfait de l'indicatif en Latin classique: temps, aspect, modalité. Paris: Société pour l'information grammaticale.
- Mellet, S., Joffre, M.-D., & Serbat, G. (1994). *Grammaire fondamentale du latin: le signifié du verbe*. Louvain: Peeters.
- Menge, H., Burkard, T., & Schauer, M. (2012). *Lehrbuch der lateinischen Syntax und Semantik* (5th edition). Darmstadt: WBG.
- Ogilvie, R. M. (1974). *Titi Livi Ab Urbe Condita, Vol. 1: Libri I-V*. Oxford: UP.
- Oldsjö, F. (2001). *Tense and aspect in Caesar's narrative*. Uppsala: University Library.

- Pinkster, H. (2015). *The Oxford Latin syntax*. Vol. 1: The simple clause. Oxford: UP.
- Reichenbach, H. (1947). *Elements of Symbolic Logic*. New York: Macmillan & Co.
- Stockwell, P. (2002). *Cognitive poetics: an introduction*. London: Routledge.
- Thompson, G. (2014). *Introducing functional grammar* (3rd edition). London: Routledge.
- Thorpe, L. (1974). *The History of the Franks*. London: Penguin Books.